

Правова культура українського народу в сфері прав людини: історичний розвиток та сучасний стан

М.АНТОНОВИЧ

доцент

(Національний університет

«Києво-Могилянська академія»)

Термін «права людини» — один з найбільш живаних в дискурсі другої половини ХХ ст., без сумніву залишатиметься таким і в ХХІ ст. і це зрозуміло. Як зазначає П.Рабінович: «Сучасна, новітня історія людства є історією боротьби саме за межі прав людини (а конкретніше — за юридичне закріплення та юридичну інтерпретацію таких меж)» [1]. Боротьба ця відбувалась в різних формах, під різними гаслами і різні значення вкладались в поняття прав людини. Навіть термінологія зазнавала змін — від термінів «свободи», «вольності», через «природні права», «права чоловіка» до терміна «права людини», який був вперше вжитий не так давно — в 1942 р. при підготовці до створення ООН [2]. Однак незважаючи на те, що люди в Україні все частіше використовують термін «права людини» в різноманітних контекстах, навряд чи можна говорити, що права людини вже є елементом правової культури населення, рівень якої в Україні в цілому залишається досить низьким. Мета даної статті — простежити розвиток правової культури українського народу, зокрема культури в сфері прав людини, в різні періоди історичного розвитку держави та проаналізувати сучасний стан культури українського народу в сфері прав людини. Ця проблема залишається майже не вивченою у вітчизняній літературі, хоч останнім часом з'являються цікаві моніторингові дослідження у сфері прав людини, які висвітлюють розуміння населенням України поняття «права людини», оцінку пріоритетності та актуальності захисту прав людини, визначають рівень обізнаності з правозахисними організаціями в Україні тощо [3; 4; 5].

Під правовою культурою розуміють таку властивість особи, яка характеризується загальною повагою до права, достатнім знанням змісту його норм і вмінням їх здійснювати, а також активною правомірною поведінкою в усіх життєвих ситуаціях [6]. Саме останній компонент визначення поняття «правова культура» є надзвичайно важливим для ідеї прав людини, оскільки недостатньо знати свої права, — часто виникає необхідність відстоювати їх дотримання чи захищати свої права. Звичайне пасивне знання прав людини є не-

достатнім для забезпечення такої ідеологічної гарантії законності в державі, як правова культура. Як зазначає В.Селіванов, «передусім необхідні переосмислення традиційної (для радянської юридичної науки і практики) державоцентристської правової ідеології (людина для держави), її зміну на людиноцілеспрямовану (держава для людини), інтенсивне розроблення новітніх ідей праворозуміння, сучасних проблем методології й теорії пізнання правової дійсності. Це пов'язано безпосередньо із складним процесом формування нового гуманітарного суспільного світогляду й сучасної правосвідомості, де елементи вітчизняного права мають становити органічну частину демократичної правової культури, яка має змінити правову культуру, «успадковану» від колишнього радянського державного устрою, політичного режиму і правового порядку, спрямованих на захист інтересівдержави» [7].

Витоки законодавчого закріплення ідеї прав людини в Україні знаходимо в Київській Русі, а саме в Руській Правді, міжнародних договорах та інших юридичних актах Київської Русі. Передбачалось право людини на судовий захист, право власності, права жінок, не було смертної кари [8, 20; 9, 99].

Однак, хоч великий київський князь Ярослав, як і князь Володимир, дбав про розвиток освіти та науки, збирав «писців» і доручав їм переписувати книги та переклади [10, 56—57], навряд чи можна говорити про якесь правове виховання населення у той час як цілеспрямовану діяльність держави щодо формування у людей правової культури.

Можна говорити про певне правове виховання населення в період Гетьманської держави, виходячи з того, що рівень освіти був досить високим. Про це свідчить хоча б те, що «навіть жінки в церкві читали з молитовників, а в бурсах учили безпритульних дітей» [11, 246]. Характерним явищем українського побуту в той час була велика кількість початкових шкіл. Важливим суб'єктом правового виховання, особливо за Гетьмана Мазепи, була Києво-Могилянська академія, яка щорічно випускала значне число освіченої молоді, що йшла працювати вчителями шкіл, священика-

ми, службовцями. Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким 1710 р., укладені політичними емігрантами, включали статті про захист недоторканності законів і вольностей; про право власності не тільки Гетьмана, а й ченців, священників, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб; про право обирати козацьких і простих урядників, а особливо полковників вільним волевиявленням і голосуванням; про право вдів козаків, їхніх дружин та дітей-сиріт, жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, бути вільними від загальних повинностей та сплати податків [11, 7—10].

Важливим етапом з огляду на розвиток ідеї прав людини в Україні та їх законодавче забезпечення стала доба Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. III та IV Універсали Української Центральної Ради, Конституція Української Народної Республіки 1918 р., Проект Основного Державного Закону Української Народної Республіки проголошували свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи і помешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами, право націй в Україні на національно-персональну автономію, рівність прав чоловіків та жінок, ніхто не міг бути затриманий на території УНР без судового наказу інакше, як на гарячій вчинку; «ревізія (трус)» могли відбутись тільки на підставі судового наказу та у випадках, що їх передбачає закон; встановлювалась «листова тайна»; оголошувалась повна свобода «перемін місця пробування» (повна воля зміни місця побуту і перенесення своєї власності в межах держави, право емігрувати за межі держави, за винятком випадків, зазначених в законі) [11, 20—25] тощо. Однак, попри прогресивне законодавство з прав людини, ідея прав людини очевидно не стала та й не могла стати елементом правової культури широких мас населення України з огляду на те, яким коротким і складним був цей період державності України.

Період Української РСР, з одного боку, не міг не стати дуже важливим періодом розвитку дискурсу з прав людини в зв'язку з прийняттям численних міжнародних актів з прав людини, а, з другого боку, це був період насадження суспільної свідомості тоталітарного політичного режиму, підпорядкування людини державі, нівелювання особистості.

Всі конституції Української РСР справді декларували велику кількість прав людини. Так, Конституція УСРР 1919 р. включала розділ III «Деклярація прав і обов'язків працюючого і експлуатуемого народу України», в якому

проголошувались всі права і можливості працюючих мас у сфері громадянського і політичного життя, свобода совісті, свобода висловлення думок, зборів, спілок, доступ до знання, право притулку всім чужинцям, права національних меншин. Працюючі чужинці прирівнювались у своїх політичних правах до українських громадян [12, 179—181].

Конституція УСРР 1929 р. у першому розділі «Засади» включала всі права, що були проголошені в Конституції 1919 р., з незначними змінами, як, наприклад, «право притулку всім чужинцям, що терплять пересліди за релігійні проступки, а також за проступки, направлені проти інтересів уряду, забороняючого інтереси буржуазних класів», в Конституції 1929 р. формулюється як «право пристановища всім чужоземцям, що зазнали переслідувань за революційно-визвольну діяльність» [12, 193-194].

Конституції УРСР 1937 та 1978 рр. включали окремі розділи з основних прав та обов'язків громадян, однак розміщення їх після розділів з основ суспільного ладу і політики свідчило про пріоритет держави, суспільства над особою, громадянином. В Конституції УРСР 1937 р. проголошувались економічні, культурні права, рівність прав чоловіків та жінок, свободи совісті, слова, друку, зборів і мітингів, вуличних походів і демонстрацій, право об'єднання в громадські організації, недоторканність особи, житла громадян і тайна листування, право притулку іноземним громадянам, що переслідуються за оборону інтересів трудящих, або наукову діяльність, або національно-визвольну боротьбу [11, 62—63]. Конституція УРСР 1978 р., крім зазначених прав, включала також права на охорону здоров'я; житло; користування досягненнями культури; свободу наукової, технічної і художньої творчості; право брати участь в управлінні державними і громадськими справами; право на судовий захист від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу та майно. Новелою було і право оскаржити дії службових осіб, державних і громадських органів, а також оскаржити до суду дії службових осіб, які вчинені з порушенням закону, з перевищенням повноважень і які ущемляють права громадян, у встановленому законом порядку [13, 69—72], однак відповідний Закон СРСР «Про порядок оскарження в суд неправомірних дій органів державного управління і посадових осіб, що ущемляють права громадян» був прийнятий аж через 10 років, у 1989 р. Серед політичних прав декларувалось право об'єднуватись у політичні партії, що за умов монопартійного режиму сприймалось як фікція. Низка прав, проголошених навіть у Конституції УСРР 1919 р., в Конституціях УРСР 1937 та 1978 рр., відсутня, як, наприклад, право на зміну місця проживання, право на страйк тощо. Очевидно, що за умов авторита-

рної держави, коли сувереном була фактично Комуністична партія СРСР, людина у відносинах з державою займала залежне, «пасивне» становище і не могла реалізувати своїх гарантованих Конституцією прав, зокрема, захистити в суді своє конституційне право на основі Конституції.

Реальність задекларованих в Конституціях УРСР прав можна простежити на діяльності Української гельсінської спілки. Після прийняття Підсумкового акта НБСЕ 1975 р. в Україні було створено 9 листопада 1976 р. Українську громадську групу для сприяння імplementації Гельсінських угод. Група заявила про себе Декларацією, яка проголосила своїм основним завданням інформування урядів держав-учасниць НБСЕ про порушення в Україні Загальної декларації прав людини та тих статей, прийнятих Гельсінською конференцією, які торкаються гуманітарних питань [13]. Декларація була підписана керівником групи Миколою Руденком та дев'ятьма іншими членами групи. 18 жовтня 1977 р. член групи Петро Григоренко звернувся з відкритим листом до учасників Белградської конференції НБСЕ, у якому просив вимагати від СРСР негайного припинення фізичних та моральних катувань, що застосовувались до ув'язненого керівника Української гельсінської групи Миколи Руденка та його товариша Олексія Тихого [14]. Однак як у Белграді, так і на наступній конференції у Мадриді СРСР звинуватив західні держави, які піднімали питання порушення прав людини в Радянському Союзі, у втручаннях у свої внутрішні справи. За тоталітарного режиму захист прав людини цивілізованими засобами згідно з Гельсінськими угодами виявився неможливим. З 37 членів Української гельсінської групи на 1980 р. 34 були ув'язнені в тюрмах, концентраційних таборах, психіатричних лікарнях, вислані чи видворені з країни.

У Конституції України 1996 р. акцент переноситься на людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку, що є найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Серед нових прав людини, які не гарантувались в законодавстві УРСР, зазначимо такі, як «право на вільний розвиток особистості» (ст. 23); «право на життя» (ст. 27); «право на підприємницьку діяльність» (ст. 42); «право на безпеку для життя і здоров'я довілля» (ст. 50); «право знати свої права і обов'язки» (ст. 57) тощо.

У ст. 57 Конституції України 1996 р. поряд з правом кожного знати свої права і обов'язки вперше закріплено обов'язок держави щодо забезпечення доведення законів та інших нормативно-правових актів, що визначають права і обов'язки громадян, до відома населення. В іншому разі вони не вважаються чинними і не породжують будь-яких юридичних наслідків.

Серед досягнень у сфері правової культури українського народу після отримання незалежності можна зазначити те, що відповідно до Державної програми розвитку юридичної освіти України правове навчання у галузі прав людини як один із засобів правового виховання, необхідного для забезпечення правової культури, започатковано в загальноосвітній школі, де до навчальних планів введено курс «Права людини», і продовжується у вищій школі, де курси з прав людини викладаються не тільки на юридичних факультетах [15]. Однак така практика, на жаль, ще не поширена в усіх вищих навчальних закладах.

Надзвичайно важлива роль у формуванні високої правової культури громадян у галузі прав людини належить громадським об'єднанням, неурядовим правозахисним організаціям, які значно прискорюють формування в Україні громадянського суспільства і сприяють активній правомірній поведінці громадян у різних життєвих ситуаціях.

Зацікавленість громадян України правами людини та їх участь у захисті прав людини, що є показником правової культури населення у сфері прав людини, стали предметом декількох соціологічних опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) та окремими фахівцями-соціологами за останні роки. Так, за даними соціологічних опитувань понад 2000 громадян України — мешканців різних регіонів, різного віку і різних національностей, проведених КМІС у 1994 та 2001 рр., понад 80% респондентів в цілому цікавляться правами людини. За сім років частка людей, яких взагалі не цікавить ця проблематика, зменшилась майже втричі — з 17 до 6% [3, 12]. Найвищий рівень зацікавленості правами людини — у Східно-Центральному регіоні України (88% респондентів), найнижчий — у Східному та Південному регіонах (77% та 79% відповідно). Статистично значущих відмінностей у ставленні до цієї проблематики серед різних вікових груп та найчисельніших етнічних та мовних груп громадян не виявилось [3, 13]. Разом з тим, з 1665 респондентів, які відповідали на запитання щодо бажання брати участь у діяльності громадських організацій у 2002 р., позитивну відповідь дали 12,8% опитаних, серед яких 39% бажали б брати участь у роботі громадських організацій саме з прав людини. Тих, хто висловлював бажання брати участь у роботі правозахисних організацій, істотно більше було серед мешканців Східно-Центрального регіону (47% проти 37% по інших регіонах загалом) та серед громадян віком від 60 років і старших (51%), а за освітнім рівнем — серед громадян із середньою спеціальною освітою (47%) [3, 16-17].

У 2002-2003 рр. професором НаУКМА А.Гірником було проведено моніторингове дослідження «Права людини в Україні: погляд

зсередины», яке підтвердило, що на часі детальне вивчення та імплементація такого поняття, як правова культура населення, зокрема, у сфері прав людини [4]. Як засвідчили результати опитування 55 осіб з м. Донецька (Східний регіон) та м. Миргорода (Східно-Центральний регіон), різних за освітою та віком, які репрезентують різні професійні групи, половина з тих, хто брав участь в опитуванні, вважає, що в основному уявляє, що стосується прав людини, і знає, куди звертатись у випадку порушення їхніх прав, тобто є відносно компетентними у цих питаннях. Така зрозумілість поняття «права людини» виявилась досить позірною, і, як підтвердили результати опитування, права людини розуміються досить спрощено. Учасники опитування, пропонуючи свої визначення прав людини, називали конкретні права або ж визначали їх як можливості. Жоден учасник опитування не визначив права людини як вимоги, претензії до держави в особі органів державної влади, службових та посадових осіб щодо забезпечення цих можливостей. Тобто, в Україні все ще права людини не сприймаються як засіб обмеження влади держави.

Серед конкретних прав, які учасники опитування вкладали в зміст поняття «права людини», називались свобода слова, друку, право вибору, свобода особистості, право на життя, право на працю, на освіту, свобода віросповідання, право на безкоштовне медичне обслуговування тощо, тобто називались фізичні, громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи, які задекларовані в основних міжнародно-правових актах та Конституції України. Найчастіше серед основних прав називались права на життя, на працю, на свободу (окремі свободи), право на освіту та право на медичну допомогу. При цьому в одне поняття часто вкладався різний зміст, як, наприклад, право на життя, надумку багатьох учасників дискусії, сумісне зі смертною карою. Цікаво, що студенти практично одноставно і беззаперечно підтримали скасування смертної кари, наводячи такі аргументи, як небезпека судової помилки, яка у випадку здійснення смертної кари не може бути виправлена, тощо. Такі аргументи, очевидно, є результатом правової освіти, зокрема у сфері прав людини. Разом з тим право на приватну власність було згадано лише в одній відповіді, взагалі не було назване право на невтручання в особисте і сімейне життя (на приватність), що є одним з найважливіших для громадян західних держав.

Те, що тільки одна людина з 55 опитаних підтвердила своє знайомство з Загальною декларацією прав людини та Конвенцією про захист прав людини та основних свобод, оцінюючи свою інформованість у сфері прав людини, насамперед свідчить про те, що держава не довела ці міжнародно-правові акти до

відома населення, яга, як відомо, у випадку недоведеності до відома громадян, є нечинними. Це відображає вкрай незадовільний стан з промугляцією міжнародно-правових актів з прав людини, ратифікованих Україною.

Друга група запитань моніторингового проекту торкалась діяльності правозахисних організацій в Україні. Як засвідчили відповіді учасників на запитання щодо правозахисних організацій, про діяльність яких вони чули, значно краща обізнаність їх з міжнародними організаціями, ніж з українськими. Серед українських були названі тільки Комітет солдатських матерів, Товариство захисту прав споживачів, Союз Чорнобиль, Союз воїнів-афганців. Разом з тим, майже половина учасників назвала серед правозахисних організацій суд, що свідчить про зміну ставлення до суду як до правозахисного органу, а не карального, що було властиво для радянських часів. Однак під час обговорення в групі прав на рівний захист законом, на розгляд справи незалежним і безстороннім судом найчастіше висловлювалася думка про те, що важко відтояти справедливість у суді, що суди приймають рішення, які не виконуються.

Безперечно, ситуація з реалізацією прав людини в Україні повинна відстежуватися в процесі моніторингу прав людини. Одним з шляхів такого моніторингу, на мою думку, могла бути громадська експертиза доповідей України, які вона періодично надає Комітетам ООН з прав людини, проти катувань, з ліквідації расової дискримінації, з ліквідації дискримінації жінок, з прав дитини, з економічних, соціальних та культурних прав про вжиті заходи і про прогрес на шляху до дотримання прав, визнаних у відповідних міжнародних конвенціях та пактах. Варто було б доводити ці доповіді до відома громадськості і здійснювати їхню експертизу громадськими організаціями в Україні.

В цілому, моніторингові дослідження стану обізнаності населення з правами людини та правозахисними організаціями в Україні засвідчують низький рівень правової культури, а також незадовільне впровадження правового захисту прав людини в Україні не зважаючи на те, що Україна належить до держав з достатньо великою кількістю ратифікацій міжнародно-правових актів з прав людини і з достатньою національною законодавчою базою у цій сфері. Переважна більшість громадян України не знайомі ні з міжнародними актами, ні з національним законодавством у сфері прав людини, толерують цю дихотомію між теорією та практикою держави щодо захисту прав людини і не взяли в свої руки ініціативу щодо захисту своїх прав. Права людини ще не стали засобом обмеження державної влади в Україні. Значною мірою пояснення цьому знаходимо в низькому рівні правової культури населення, що, в свою чергу, легко пояснити з

огляду на нашу історію: століттями Україна була частиною імперій з тоталітарним режимом, які, очевидно, не піклувались про правову культуру населення, більше того — цілеспрямовано діяли проти цього. Разом з тим, люди починають розуміти, що без активної життєвої позиції, без знання та відстоювання своїх прав ситуація з правами людини і далі залишатиметься вкрай незадовільною.

Серед шляхів подолання такого стану з недостатньою обізнаністю населення з правами людини, передусім, слід зиділити правову освіту та правовий всеобуч, вчасну промульгацію законодавства та міжнародно-правових актів з прав людини, ратифікованих Україною. І хоч курс «Права людини» введено як навчальний предмет у загальноосвітній та вищій школі, на жаль, він залишається факкультативним. З іншого боку, численні ор-

ганізації з прав людини повинні ширше інформувати населення про свою діяльність і координувати її у сфері захисту прав людини, видавати довідники неурядових організацій з прав людини. Типовою для всеукраїнських та місцевих правозахисних організацій є проблема кваліфікованої організації зв'язків з громадськістю, правильного позиціонування образу організації, а звідси і слабого впливу українських правозахисних організацій на громадську думку, надії виконавчої влади, на висвітлення подій у ЗМІ [4]. Це ті завдання, які дуже гостро стоять перед правозахисними організаціями України, аби вони змогли виконати одну з найважливіших своїх функцій — підвищувати рівень правової культури громадян України у сфері прав людини, що є одним з найважливіших чинників забезпечення прав людини та побудови правової держави.

Використана література:

1. Рабінювич П.М. Межі прав людини (деякі питання загальної теорії) // Укр. часопис прав людини. — 1997. — № 3—4. — С. 14.
2. Lawson E. Encyclopedia of Human Rights. — N.Y., Wash., Lnd.: Taylor & Francis Inc., 1991. - P. IX.
3. Хмелько В. Ставлення до прав людини дорослого населення України: деякі соціологічні дані / Права людини в Україні: стан справ, проблеми, перспективи. — К., 2003. — С. 11-18.
4. Гірник А.М. Права людини в Україні: Погляд зсередини / Звіт про результати дослідження. — К.: Серія «Бібліотека Міжнародної кафедри ЮНЕСКО в НАУКМА», 2003.
5. Іванова О. Регіональні особливості ставлення до прав людини / Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації / Конференція українських випускників програм наукового стажування у США, Харків, 25—27 травня 2001 р. - К., 2002. - С. 114-124.
6. Рабінювич П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. Видання 5-е, зі змінами. - К., 2001. - С. 130-131.
7. Селіванов В. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки // Право України. — 2001. — № 7. — С. 12.
8. Див.: Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. — К., 1989.
9. Правда Русская. II. Комментарии / Под ред. акад. Б.Д.Грекова. — М.-Л., 1947.
10. Крип'якєвич І.П. Історія України. — Львів, 1990.
11. Історія українського конституціоналізму (в документах): Міжнародний Юридичний Форум. — Гута-Синьгоро, 1996. — С. 7-10.
12. Історія української Конституції / Упоряд. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. — К., 1997.
13. Declaration of the Ukrainian Public Group to Promote the Implementation of the Helsinki Accords / The Human Rights Movement in Ukraine. Documents of the Ukrainian Helsinki Group 1976-1980. - Baltimore, Wash., Toronto: Smoloskyr Publishers, 1980. - P. 19-22.
14. An Open Letter to the Participants of the Belgrade Conference, etc. by P. Grigorenko (October 18, 1977) / The Human Rights Movement in Ukraine... — Вказ. праця. — P. 165—166.
15. Core document forming part of the reports of states parties: Ukraine. 24/06/98. HRI/CORE/1/Add.63/Rev/1.